

Irena MACHAJ

Podmiotowość społeczna. Orientacje badawcze

Social Subjectivity, Orientations in Studies

W ciągu ostatnich kilkunastu lat obszar zainteresowań socjologii został wzbogacony o problematykę podmiotowości społecznej. Cieszy się ona wciąż rosnącym zainteresowaniem. Inspiracje do zajmowania się tymi problemami płyną równie silnie z dokonujących się przeobrażeń rzeczywistości społeczno-politycznej Polski lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, jak i z przemian zachodzących w obrębie samej nauki. Chodzi tu o podnoszony od początku lat siedemdziesiątych problem kryzysu socjologii. Jego istota sprowadza się do uświadamianych ograniczeń poznawczych, którymi są obarczone dominujące dotąd koncepcje teoretyczne. Kryzys ten dotyczy głównie aspektu teorii socjologicznej, który P. Sztompka określa mianem modelu pojęciowego. Będąc „przyjętym sposobem interpretacji świata społecznego, rozbudowanym pomysłem na temat tego, jak ów świat można ujmować”¹, model pojęciowy zawiera określone możliwości ujawniania i identyfikacji tendencji oraz regularności występujących w świecie empirycznych zjawisk społecznych. W rękach badacza staje się on instrumentem pozwalającym na uchwycenie wszystkich istotnych aspektów zjawisk społecznych bądź też gubi z pola obserwacji istotne właściwości rzeczywistości społecznej.

Współcześnie kwestionowana jest teoria strukturalno-funkcjonalna, operująca swoistym dla niej modelem pojęciowym świata społecznego. Dzieje się to głównie za sprawą socjologii historycznej oraz teorii podmiotowości. Zmianie podlega zasadniczy kierunek postrzegania związku między strukturami społecznymi a działaniami aktorów. To działania w tym modelu pojęciowym są traktowane jako dane, zaś struktury społeczne są

¹ P. Sztompka: *Teoria socjologiczna końca XX wieku*, wstęp do: J. H. Turner: *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa 1985, s. 13.

widziane jako *in statu nascendi* pod wpływem owych różnorodnych działań aktorów życia społecznego. Kluczowym problemem staje się kwestia genezy struktur oraz wiążące się z nią pytania o mechanizmy strukturotwórczych funkcji działań społecznych.

Podstawowy sens socjologicznej problematyki podmiotowości społecznej tkwi w dynamicznym charakterze relacji między działaniami a strukturą społeczną. Za pierwotne są uznawane działania społeczne wówczas, gdy interesuje nas aspekt genetyczny tej relacji. Pytanie o źródła dokonujących się modyfikacji tego układu kieruje uwagę na sferę działań społecznych. Są one bowiem aktywną komponentą tej relacji i w sferze działań należy upatrywać generatorów przekształceń zachodzących w obrębie struktury społecznej. One też, na mocy immanentnej im cechy zmienności, nadają tej relacji dynamiczny charakter i względnie tylko stabilny.

Współzależność działań ze strukturą społeczną może być także analizowana w aspekcie funkcjonalnym. Niezbędny wówczas staje się zabieg metodologiczny „ustabilizowania” tej relacji. Można go przeprowadzić poprzez założenie jednego jej członu jako *constans*, czyli mającego względnie stałe oddziaływanie na przebieg współzależności: działania a struktura społeczna. Procedura stabilizacji tej relacji może być przeprowadzona przez „unieruchomienie” członu działań. Badaniu podlega wówczas struktura zbiorowości, a jej kształt i przeobrażenia są wtedy odnoszone do działań społecznych. Z drugiej strony, analityczna stabilizacja tej relacji może być wykonana przez „zatrzymanie” strukturalnego członu współzależności. Badamy wówczas sferę działań społecznych, poszukując ich odniesień w postaci efektów w strukturze społecznej.

Tę dwoistość podmiotowości społecznej można odnaleźć w definicji P. Sztompki mówiącej, iż „podmiotowość, w socjologicznym znaczeniu tego terminu, to istotny, aktywny wpływ działań ludzkich na kształt struktury społecznej [...] lub podmiotowość społeczeństwa — rozumiana jako podatność struktur społecznych na tego rodzaju wpływy (ich plastyczność, reformowalność”.²

W związku z tym można przyjąć, że są dwie hipotetyczne drogi lub dwie orientacje badawcze podmiotowości społecznej. Jedna rozpoczyna się od aktywności podmiotowych ludzi, rozpatrywanych w kontekście zobiektywizowanych układów strukturalnych. Druga orientacja prowadzi od przyjętej określonej wizji lub obrazu struktury społecznej, podlegającej przemianom, w kierunku działań społecznych, których efektem są owe rejestrowane modyfikacje strukturalne.

Te podejścia badawcze mogą spełniać funkcję heurystyczną. W opar-

² Id.: *Pojęcie struktury społecznej: próba uogólnienia*, „Studia Socjologiczne” 1989, nr 3, s. 13.

ciu o nie możliwe staje się sprecyzowanie, jakie obszary rzeczywistości społecznej są istotne i muszą być poddane badaniu, które natomiast są mniej ważne i można je pominąć bez szkody dla oczekiwanych wyników związanych z daną opcją badawczą. Umożliwią one też formułowanie hipotetycznych związków między typami działań, kierunkami, ich podmiotowymi właściwościami a cechami struktury normatywnej i „wrażliwością” różnych jej segmentów na modyfikacje.

W każdej z wymienionych orientacji tok postępowania badawczego będzie odmienny. Nasuwa się zatem pytanie, czy rezultaty poznawcze pierwszego i drugiego podejścia badawczego będą zbieżne, czy też będą luźno wiązać się ze sobą. Drugą część tego pytania można uszczegółowić w postaci problemu sformułowanego dychotomicznie: czy uzyskamy różne obrazy, odmienne strony lub „oblicza” podmiotowości społecznej, czy też raczej dwa tryby postępowania doprowadzą do uzyskania dwóch komplementarnych aspektów tego samego zjawiska podmiotowości społecznej.

Analitycznie wyodrębnione podejścia badawcze muszą respektować jeden warunek podstawowy. „Każda próba opisanie podmiotowości «z zewnątrz» nie uwzględniająca owego subiektywnie doświadczanego poczucia, grozi uprzedmiotowieniem człowieka”.³ Ten warunek jest zawarty *explicit*e w badaniu podmiotowości, prowadzonym z punktu widzenia działającego aktora. Analiza od strony struktur społecznych *implicit*e warunek powyższy spełnia. Rejestrowane zmiany na poziomie struktury, wprowadzanie nowych norm, wartości, wzorców lub szeroko rozumiany nonkonformizm działań, pozwalają badaczowi na przypuszczenie, że możemy mieć w tym wypadku do czynienia z aktywnością podmiotową, czyli działaniami świadomie konstruowanymi przez działających.⁴

Teoretycznie współzależność działań ze strukturą normatywną można przedstawić w formie czteropolowej tabeli.

Działania społeczne	Struktura normatywna	
	występują zmiany	brak zmian
zawierają komponentę podmiotową	A	B
brak komponenty podmiotowej	C	D

³ K. Korzeniowski: *Podmiotowość człowieka. Metateoretyczne ramy teorii*, [w:] K. Korzeniowski, R. Zieliński, W. Daniecki (red.): *Podmiotowość jednostki w koncepcjach psychologicznych i organizacyjnych*, Wrocław 1983, s. 55.

Jeżeli będziemy respektować wspomniany wyżej warunek, to musimy stwierdzić, że podmiotowość społeczna nie występuje w obszarze pól C i D. Podmiotowe właściwości działań, będące niezbędną komponentą podmiotowości społecznej, nie są w nich obecne. Należy rozpatrywać jedynie dwa pozostałe pola, z których obszar A jest bezdyskusyjny. Mamy w nim do czynienia z działaniami mającymi dla aktora podmiotowy charakter, które jednocześnie powodują określone reperkusje w zakresie struktury społecznej. Świadome i celowe działania aktora wyrażają jego aktywny stosunek do rzeczywistości społecznej. W wersji optymalnej kończą się one zamierzonym efektem strukturalnym w postaci wykreowania normy społecznej. Zwykle jednak indywidualne działania tylko inicjują lub wzmacniają formy aktywności społecznych, które już pojawiały się w porządku behawioralnym, ale które nie nabrały jeszcze normatywnego charakteru w zbiorowości. Ten wariant współzależności działań ze strukturą społeczną można nazwać podmiotowością kreacyjną.

Problematyczne jest pole B, zawierające różne podmiotowe aktywności ludzi, pozbawione jednak przeobrażeń w istniejącej strukturze zbiorowości. W tym obszarze mieszczą się aktywności prowadzone przez działających zgodnie z posiadanymi przez nich standardami działań i mogą być one adekwatne do wzorców społecznych istniejących w zbiorowości. W takim wypadku mamy do czynienia z aktywnością podmiotową ludzi, którą można nazwać podmiotowością adaptacyjną.

Działania rozpatrywane z perspektywy struktury normatywnej zbiorowości mogą więc spełniać funkcję utrzymującą i stabilizującą tę strukturę, jeżeli są z nią zgodne. Może wystąpić modyfikująca funkcja działań, jeśli przebiegają one niezgodnie z istniejącymi schematami strukturalnymi. „Podmiotowość w sferze zdarzeń i stanów dotyczących świata oznacza te wszystkie świadome i przez jednostkę inicjowane zachowania, które ukierunkowane są na przekształcanie, podtrzymanie czy rozwój rzeczywistości fizycznej, biologicznej i społecznej”.⁵ W obu jednak przypadkach świadomościowa komponenta działań jest zasadniczym kryterium podmiotowego charakteru tej relacji. Ona właśnie powoduje, że z punktu widzenia aktora tylko pewne działania posiadają podmiotowy charakter. Są nimi aktywności zawierające wybrane przez podmiot cele oraz określony przez niego program postępowania, zmierzający do ich realizacji.

W świadomości podmiotu mieści się także odniesienie projektowanej aktywności do uznawanych przez niego wartości i wzorców społecznych działań. Określone są one mianem standardów własnych działań i ozna-

⁵ K. Górlach, Z. Seręga: *Socjologiczna koncepcja podmiotowości — zarys problemów badawczych*, [w:] P. Buczkowski, R. Cichocki (red.): *Podmiotowość: możliwość, rzeczywistość, konieczność*, Poznań 1989.

czają oczekiwane przez podmiot zakresy sprawstwa czy autorstwa zdarzeń oraz stanów rzeczy. Wskazuje się tu, że operowanie w świadomości owymi standardami własnymi nadaje aktywności jednostki charakter świadomie kierowany. Ten wewnętrzny wzorzec działań spełnia funkcję korekcyjną.⁶ Wykonywane przez podmiot aktywności i ich realne rezultaty są każdorazowo z nim konfrontowane. Pozwala to aktorowi na określenie miary dystansu między tym, co zamierzał a tym, co osiągnął w wyniku działania. Operowanie w świadomości standardami własnymi działań dostarcza jednostce poczucia kontroli nad własnym działaniem oraz poczucia sprawstwa w odniesieniu do jego wyników. Aktor i jego działania stają się wówczas przedmiotem autorefleksji działającego.⁷ Dlatego myślenie o sobie w kontekście przyjmowanych standardów uruchamia mechanizmy samokierowania jednostki. Ta ukierunkowująca funkcja świadomości oraz samoświadomości jest eksponowana w określaniu podmiotowości jako zdolności do samoprzekształcania się, „przekraczania, czy — mówiąc jeszcze inaczej — samorozwoju”.⁸

W kontekście dwóch opcji badawczych relacji działań ze strukturami społecznymi należy mocno podkreślić różnice między samodzielnością aktora w wyborze kierunku działania a skutecznością tego działania. W literaturze naukowej podkreśla się, że doświadczanie samodzielności decyzji i skuteczności działań wywołuje pozytywne emocje i posiada funkcję nagradzającą dla podmiotu. Jednak w zakresie struktury społecznej reperkusje jednej i drugiej właściwości działań bywają odmienne. Samodzielność decyzji nie ma wpływu na spowodowanie lub brak konsekwencji działań strukturalnych. Skuteczność natomiast działań jest blisko związana z wymiarem strukturalnym, chociaż tu również nie wszystkie działania skuteczne (z punktu widzenia podmiotu) posiadają funkcje modyfikujące w zakresie struktury społecznej. Podmiot może bowiem działać efektywnie z punktu widzenia zakładanego celu, stosując się do istniejących w zbiorowości wzorców działań społecznych. W kreacyjnej aktywności podmiotowej, projektowane kierunki działań są przez jednostkę odnoszone także do zewnętrznej rzeczywistości społecznej. Ona stanowi drugą skalę przez niego konstruowaną. Składają się na nią: percypowany obraz struktury świata zewnętrznego oraz antycypowane przez podmiot modyfikacje, jakie jego działanie spowoduje w tej strukturze.

⁵ Korzeniowski: *Podmiotowość człowieka...*, s. 51.

⁶ X. Głiszczyńska: *Poczucie sprawstwa*, [w:] *Człowiek jako podmiot życia społecznego*, Wrocław 1983.

⁷ J. Bobryk: *Spoleczne podstawy «ja podmiotowego»*, Warszawa 1981.

⁸ P. Sztompka: *Podmiotowość społeczeństwa*, „Zdanie” 1989, nr 6, s. 4; K. Wielecki: *Podmiotowość społeczna i jej makrostrukturalne uwarunkowania*, [w:] *Podmiotowość: możliwość...*

Rodzaj aktywności podejmowanej w oparciu o własne wewnętrzne standardy podmiotu oraz posiadany przez niego obraz struktury jej zmian, spowodowanych celowymi działaniami, prezentuje w pełni rozwinięty schemat działania podmiotowego. Ma w nim miejsce realizowanie przez jednostkę kontroli poznawczej, odnoszącej się do rzeczywistości zewnętrznej i rozumienia poszczególnych sekwencji sytuacyjnych oraz kontroli sprawczej, czyli wywierania realnego wpływu na tę rzeczywistość.⁹ Takie działania dają początek typizacjom prowadzącym do formowania nowych ról społecznych w zbiorowości.¹⁰ Efektem tego złożonego i wielokomponentowego działania staje się subiektywnie określone poczucie podmiotowości aktora. Jednostka wówczas „reguluje swoje zachowanie przez pryzmat wizji (obrazów idealnych, pożądaných), pojawiają się w działaniu elementy innowacyjne modyfikujące dotychczasowe relacje z otoczeniem — w konsekwencji doprowadzając do zmian w otaczającym świecie”.¹¹ Jeżeli zaś zasadniczą rolę regulacyjną działań jednostki spełnia jej wiedza o realnym świecie społecznym, to w następstwie tego mechanizmu będą pojawiać się zachowania obronne, zmierzające do stabilizowania utrzymywanych dotąd relacji z otoczeniem.¹²

Aktywność posiadająca wskazane wyżej walory podmiotowe, z wyjątkiem zakładanych efektów działań (modyfikacje strukturalne), jest podmiotowością adaptacyjną. Zmierza ona bowiem do konserwacji normatywnego *status quo* zbiorowości. Z punktu widzenia aktora, działania tego rodzaju są w pełni podmiotowe, choć z punktu widzenia istniejących struktur społecznych prezentują się one jako aktywność konformistyczna lub legalna w szerokim sensie.¹³ Jednostka dokonując wyboru celu i określając procedurę postępowania kieruje się przekonaniem o określonych wartościach ogólnych i normach jako jej własnych standardach. Wzorce te mogą mieć różną genezę i być w większym lub mniejszym stopniu jej wytworem. Mogą być też nimi zinternalizowane normy i wartości funkcjonujące w zbiorowości. Jeśli nawet standardy własne aktora są adekwatne do odpowiadających im elementów strukturalnych, to i tak, na mocy wewnętrznych przekonań jednostki o ich „własności”, podejmowane przez nią działania mają podmiotowy charakter. Berger i Luckmann mówią

⁹ R. Zieliński: *Koncepcja poczucia podmiotowości na tle teorii i badań psychologii społecznej*, [w:] *Podmiotowość jednostki...*

¹⁰ P. L. Berger, T. Luckmann: *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983.

¹¹ K. Szafraniec: *Człowiek wobec zmian społecznych*, Warszawa 1990, s. 10

¹² J. Reykowski: *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*, Warszawa 1986; W. Łukaszeński: *Osobowość, struktura i funkcje regulacyjne*, Warszawa 1974.

¹³ P. Sztompka: *Jednostka a normy społeczne. Warianty wzajemnych relacji*, „*Studia Socjologiczne*” 1962, nr 2.

o utożsamianiu siebie z obiektywnym sensem działania. Trwające działanie przesądza wówczas o postrzeganiu przez działającego samego siebie, czy inaczej: działający ujmuje siebie przez utożsamianie ze społecznie zobiektywizowanym działaniem. W miarę jak te obiektywizacje kumulują się „z pomocą społecznie dostępnych typizacji zostaje zobiektywizowany fragment osobowości”.¹⁴ Konkludując należy stwierdzić, że dane działanie ma charakter podmiotowy z punktu widzenia aktora. Nie ma ono jednak podmiotowego charakteru wtedy, gdy patrzymy na nie z perspektywy struktury normatywnej zbiorowości.

Wyodrębnienie w ramach podmiotowości społecznej działań podmiotowych typu kreacyjnego (podmiotowość kreacyjna) oraz typu adaptacyjnego (podmiotowość adaptacyjna) jest przeprowadzone na podstawie kryterium strukturalnego efektu działań. Dla aktora mają one w obu wypadkach charakter podmiotowy. Jeśli są nim modyfikacje normatywnego ładu społecznego, to mamy do czynienia z podmiotowością kreacyjną, jeśli zaś działania podmiotowe mieszczą się w ramach istniejącego porządku strukturalnego, to można wtedy mówić o podmiotowości adaptacyjnej.

Rozróżnienie obu typów podmiotowości pozwala na doprecyzowanie sensu socjologicznego, podkreślanego często w literaturze naukowej, skalarnego charakteru podmiotowości społecznej. Stopniowalność podmiotowości odnosi się tylko do aktywności podmiotowych jednostek, orientowanych na kreacyjne, strukturalnie skutki działań. Tylko w tym zakresie ludzkich aktywności sensowne jest twierdzenie o wyższym lub niższym stopniu podmiotowości jednostek. Mogą one bowiem swoimi działaniami w większym lub mniejszym stopniu przyczyniać się do przeobrażeń normatywnych struktur społecznych. Podmiotowość kreacyjna przedstawia więc przedmiot zainteresowań właściwy i zarazem specyficzny dla badań socjologicznych.

Zasadnicza odmiennosc prezentowanych dwóch podejść do badania podmiotowości społecznej polega na tym, że od strony aktorów analiza dotyczy działań mających komponentę podmiotową. Od strony struktur obejmuje ona rezultaty działań także podmiotowych, ale mających jednocześnie wymiar strukturalny. Odmiennosc podejść badawczych ma inne jeszcze konsekwencje poznawcze. Modyfikacje struktury normatywnej zbiorowości, będące punktem wyjścia analizy podmiotowości od strony struktury społecznej, nie muszą być wynikiem *sensu stricto* działań podmiotowych jednostek. Mogą one być rezultatem wewnętrznych napięć czy niezgodności istniejących między normami społecznymi.

P. Sztompka wyszczególnia trzy typy dysocjacji w endogennych zmianach strukturalnych: a) rozbieżność między obowiązującymi normami

¹⁴ Berger, Luckmann: *Społeczne tworzenie...*, s. 122.

i wartościami a obiektywnymi szansami ich realizacji w życiu społecznym, b) dysocjacje między jednymi normami i wartościami a innymi (np. deklarowanymi a praktykowanymi), c) sprzeczność między aktualnie obowiązującymi normami i wartościami a wizją idealnego porządku normatywnego, artykułowanego w ideologiach czy doktrynach.¹⁵ Typy rozbieżności b i c odnoszą się do napięć w obrębie samej struktury normatywnej, gdyż dotyczą relacji między normami społecznymi oraz między normami a ideałami społecznymi. Mogą one prowadzić do wystąpienia tendencji dostosowawczych w obrębie samych norm i wartości.

Jak zauważa J. Wódz, istnieje nie jeden, ale wiele porządków normatywnych.¹⁶ W zbiorowościach lokalnych mamy do czynienia z działaniem ogólnego porządku normatywnego, charakterystycznego dla danego kręgu cywilizacyjnego. Występuje tam też określona środowiskowo struktura normatywna. W odniesieniu do poszczególnych sytuacji społecznych zdarzających się w zbiorowości, kształtują się również szczególne i zarazem bardziej szczegółowe uregulowania normatywne. W związku z tym autor pisze o występowaniu metanorm społecznych. W obrębie struktury normatywnej formują się społecznie wytwarzane „reguły przejścia”. Pozwalają one na godzenie ze sobą porządku sytuacyjnego ze środowiskowym w ramach ogólniejszego zestawu norm właściwych kręgowi cywilizacyjnemu. Chodzi tu o kształtowanie się norm rozładujących czy raczej nie dopuszczających do wytworzenia się konfliktu norm mających węższy społecznie zasięg działania. „Ogólne reguły przejścia to społeczne przyzwolenie, by w określonej sytuacji lub w określonych warunkach jednostka lub zbiorowość przeszła z jednego porządku norm do drugiego”.¹⁷

Modyfikacje struktury normatywnej zbiorowości mogą być niezamierzoną funkcją aktywności jednostkowych, nie mających charakteru podmiotowego dla realizujących je aktorów. Mogą one też pojawiać się w następstwie działań nie w pełni świadomie organizowanych przez jednostkę lub też być nie dostrzeganym przez nią skutkiem działań. Podnosząc badania funkcji jawnych i ukrytych do podstawowych kanonów postępowania obowiązujących socjologa R. Merton zauważa, że „wielu innych badaczy społecznych od czasu do czasu rozróżniało kategorie stanów subiektywnych dyspozycji («potrzeby, zainteresowania, cele») od kategorii na ogół nie dostrzeganych: obiektywnych konsekwencji funkcjonalnych («wyjątkowe zalety», «które nigdy nie istniały w świadomości», «w nie zamie-

¹⁵ P. Sztompka: *Zmiana strukturalna społeczeństwa: szkic teorii*, „Studia Socjologiczne” 1983, nr 2; i d.: *Pojęcie struktury społecznej...*

¹⁶ J. Wódz: *Problemy realizacji podmiotowości zbiorowości lokalnych w świetle empirycznych badań nad ładem społecznym i normami społecznymi*, Katowice 1990.

¹⁷ I d.: *Problemy realizacji podmiotowości...*, s. 316—317.

rzony sposób pełni [...] rolę w społeczeństwie», «funkcje nigdy nie ograniczające się do konkretnego i świadomego celu»¹⁸. Tak więc nie każda zmiana w strukturze normatywnej zbiorowości (czyli rezultat działań będący punktem wyjścia podmiotowości społecznej z perspektywy strukturalnej) jest związana zarazem z tym typem aktywności, który ma podmiotowy charakter z punktu widzenia działającego aktora.

Następny problem wiążący się z dwiema orientacjami badawczymi relacji działań i struktur społecznych dotyczy charakteru badanej rzeczywistości. Obranie za punkt wyjścia sfery strukturalnej powoduje koncentrację uwagi badaczy na zobiektywizowanej rzeczywistości społecznej. Podmiotowość z tej perspektywy oznacza zmiany lub modyfikacje, które już nabrały w danej zbiorowości wobec działających charakteru względnie zautonomizowanych reguł zachowań. Otwartą kwestią jest określenie kryteriów, pozwalających stwierdzić w obiektywny sposób, że określony rezultat działań ma już charakter intersubiektywny. Obiektywizacja wytworów społecznych jest procesem nabywania przez nie charakteru niezależnego od swoich wytwórców, przez co one stają się ogólne i ponadjednostkowe. Zewnętrzny i empirycznie obserwowany przejawami ich obiektywizacji jest zdolność owych zasad do wiążącego oddziaływania na sposoby zachowań ludzi.

Ten problem dodatkowo komplikuje niejednorodność zinstytucjonalizowanych norm społecznych. R. Merton wskazuje na cztery główne „kulturowo znormalizowane praktyki”, stanowiące „wzory zachowań jednoznacznie nakazanych, preferowanych, pozostawianych własnemu wyborowi lub zakazanych. Owe warianty — z grubsza określane są jako przepisane, uprzywilejowanie, przyzwolenie i zakaz”¹⁹. W związku z tym problematyczne są kryteria kwalifikujące rezultaty działań jako mające różny stopień obligatoryjności w zbiorowości. Nie jest też jasny etap procesu, od którego można uznać daną modyfikację za element struktury normatywnej, które zaś fazy tego procesu nie uprawniają jeszcze do twierdzenia o spowodowanej zmianie strukturalnej.²⁰

W obrębie zobiektywizowanej struktury normatywnej mogą występować elementy mające wyłącznie charakter symboliczny. Normy takie sprzyjają poczuciu tożsamości grupowej, choć nie wyzwalają już wśród aktorów działań przez nie zalecanych.²¹ Ta kategoria społecznie zamierzających norm pozostawałaby poza obszarem zainteresowań badawczych

¹⁸ R. Merton: *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 1982, s. 133.

¹⁹ *Ibid.*, s. 197.

²⁰ Sztompka: *Zmiana strukturalna społeczeństwa...*

²¹ Wódz: *Problemy realizacji podmiotowości...*

przy przyjęciu perspektywy strukturalnej. Prezentuje ona bowiem skostniałe strukturalnie pole, na którym nie odnotowuje się zmian w rodzaju wprowadzanych nowych czy wypierania istniejących dotąd reguł zachowań.

Generalnie należy stwierdzić, że perspektywa strukturalna redukuje zakres obserwacji socjologicznych do dynamicznych, ulegających przemianom obszarów zobiektywizowanej rzeczywistości społecznej. Stanowią one punkt wyjścia dla pytania o inicjatorów, podmioty oraz sposoby przeprowadzania zmian w płaszczyźnie norm społecznych zbiorowości. Efektywna zmiana strukturalna jest dla tego podejścia punktem wyjścia i głównym przedmiotem zainteresowania.

Przyjęcie perspektywy działających aktorów lokuje problemy podmiotowości w obrębie subiektywno-obiektywnej rzeczywistości społecznej. Przedmiotem zainteresowania są działania charakteryzujące się poczuciem podmiotowości wykonawców. Obszar obserwacji socjologicznej jest więc bardzo szeroki. W jego obrębie mieszczą się działania efektywne strukturalnie, dające aktorom poczucie sprawstwa i określone rezultaty w strukturze normatywnej zbiorowości, jak i działania dostarczające wykonawcom poczucia podmiotowości, ale nie powodujące efektów strukturalnych typu modyfikującego. Pole zjawisk społecznych objętych pojęciem podmiotowości społecznej jest określone w tym wypadku przez łączne występowanie elementów obiektywnych, czyli działań ściśle powiązanych z zastaną strukturą normatywną, oraz elementów natury psychospołecznej w rodzaju poczucia autonomii działań, poczucia sprawstwa, bycia podmiotem zdarzeń. Nie tylko więc obiektywne działania i poczynione przez nie zmiany kształtu rzeczywistości normatywnej, lecz i kryteria świadomościowe podejmowanych przez podmiot aktywności definiują zakres badanej podmiotowości społecznej. Zakładane cele działań, realne ich efekty, oceny efektów działań w stosunku do zamierzeń oraz oceny zakresu własnego wpływu i udziału w konstruowaniu zasad życia w zbiorowości są nie tylko wskaźnikami osiągniętego przez aktora stopnia podmiotowości, ale one same w sobie definiują podmiotowość kreacyjną.

Badanie podmiotowości społecznej od strony struktury normatywnej operuje wyłącznie już zobiektywizowanymi wynikami działań. W związku z tym podmiot zmiany strukturalnej nie musi być świadomy, że ją przeprowadza.²² Perspektywa aktora narzuca jednak obowiązek posługiwania się w badaniach stosowanymi przez działającego sposobami percepcji rzeczywistości społecznej. Ten aspekt oddziaływania struktury podkreślał S. Ossowski pisząc o funkcjonowaniu zbiorowości w postaci jej świadomościowych obrazów, występujących w umysłach członków. Wartości przyporządkowane zbiorowości są przez jednostki wiązane między innymi

²² S z t o m p k a: *Zmiana strukturalna...*

ze stosowanymi formami współzycia w obrębie grupy.²³ Orientacja badawcza wychodząca od aktora musi w związku z tym respektować także przyjmowane przez podmiot standardy działań. One stanowią bowiem w tym podejściu układy odniesienia, umożliwiające bliższe sprecyzowanie zakresu lub oceny stopnia podmiotowości osiągniętej przez niego w działaniach.

M. Malikowski pisze o podmiotowości społeczeństwa badanego przez siebie miasta: „pomimo, że w sferze organizacji autentycznych «oddolnych» działań zbiorowych podmiotowość zbiorowości terytorialnych była formalnie mocno ograniczona przez cechy centralistycznego systemu, to w sferze efektów rozwoju, czyli realizacji interesów pewnych grup i kręgów zbiorowości miejskiej, można zaobserwować znaczną podmiotowość tychże grup, które często sobie tego nawet nie uświadamiały. Pewne efekty rozwoju miasta były bowiem zgodne z dążeniami i oczekiwaniami znacznej części mieszkańców, pomimo że sami oni nie mieli na to wielkiego wpływu.²⁴ Szeroki zasięg zmian i duża dynamika sfery instytucjonalnej miasta nie oznaczała wysokiej podmiotowości jego mieszkańców. Operując kryterium efektów zmian strukturalnych autor pisze o znacznej podmiotowości społecznej różnych grup mieszkańców badanego miasta. Kiedy natomiast sięga do samych zainteresowanych, ich potrzeb, pragnień i wizji rozwoju miasta, wtedy konkluduje: „podmiotowość społeczeństwa miasta była ograniczona, «niedojrzała», ukryta i nie zawsze uświadamiana. W większości była indywidualna lub też przejawiała się w małych kręgach”.²⁵ Należy więc odnotować odmienność wyników poznawczych, do jakich prowadzi zastosowanie jednej bądź drugiej opcji badawczej.

Przyjmując za punkt wyjścia działania społeczne akcentuje się tym samym zmienność, niestabilność, stawanie się czy konstruowanie zjawisk społecznych. Chodzi tu o charakterystyczne dla analizy socjologicznej w kategoriach działań procesualne ujmowanie życia społecznego. „Podmiotowość nie jest stabilnym stanem jednostki, lecz sposobem regulacji stosunków z otoczeniem”.²⁶ W związku z tym w polu uwagi badacza znajdują się wszelkie działania aktorów o regulacyjnym charakterze wobec ich środowiska społecznego. Owa regulacja podmiotowa może przybierać formy społecznie uschematyzowane, ale i może być dowolnie tworzona przez działających, „właśnie z uwagi na ich charakter jako nieprzewidzianych zdarzeń i ich zabarwienie emocjonalne możemy je określać jako zachowania spontaniczne”.²⁷ P. Rybicki podkreślał, że mogą one pociągać za sobą ważne

²³ S. Ossowski: *Dzieła*, T. 3, Warszawa 1967, s. 216—217.

²⁴ M. Malikowski: *Powstawanie dużego miasta*, Rzeszów 1991, s. 372.

²⁵ *Ibid.*, s. 374.

²⁶ Korzeniowski: *Podmiotowość człowieka...*, s. 44.

²⁷ P. Rybicki: *Struktura społecznego świata*, Warszawa 1979, s. 137.

zmiany społeczne. Z nich wywodzą się zachowania zbiorowe oraz bardziej zorganizowane ruchy społeczne.²⁸

Perspektywa działających aktorów kieruje uwagę badacza zwłaszcza na działania spontaniczne. Z nich mogą się następnie wykrystalizować decyzje grupowe wiążące także innych członków zbiorowości. Aktywności spontaniczne są więc ważnym, choć nie wyłącznym przedmiotem obserwacji badaczy podejmujących problemy podmiotowości społecznej z perspektywy jednostek.

Relację działań ze strukturą normatywną zbiorowości strukturalna opcja badawcza stabilizuje siłą rzeczy poprzez pierwotne określenie porządku normatywnego. Obraz ładu normatywnego zbiorowości jest w niej punktem wyjścia do poszukiwania działań podtrzymujących czy stabilizujących struktury. Z drugiej strony, umożliwia on identyfikację aktorów i rodzajów działań, które ten porządek naruszają lub tylko go kwestionują. Można w tym miejscu powtórzyć, że o ile z perspektywy aktora istotny jest szeroki wachlarz jego aktywności podmiotowych, to z perspektywy strukturalnej spektrum zostaje zawężone do zobiektywizowanych wyników działań. Pozostają one w określonym związku z istniejącym dotąd systemem norm społecznych. W ten sposób z pola badawczego łatwo mogą umknąć takie typy mertonowskiego indywidualnego przystosowania, które nie nabrały jeszcze charakteru sytuacyjnie określonych ról społecznych.²⁹

Obie charakteryzowane procedury postępowania badawczego niosą odmienne widzenie podmiotów strukturotwórczych, będących sprawcami zmiany współzależności działań ze strukturami społecznymi. Opcja poznawcza wypływająca z działań musi uwzględniać komponentę spontaniczności, sytuacyjnych oraz osobowościowych uwarunkowań działań. Warunkiem *sine qua non* podmiotowości jest tutaj poczucie podmiotowego charakteru realizowanych przez aktora aktywności. W związku z tym to właśnie aktorom społecznym (jednostkom i zbiorowościom) przysługuje walor kreacji własnych losów, ale i kreacji otaczających ich struktur normatywnych. To prawo do stanowienia o kształcie porządku społecznego, spełniane za pośrednictwem działań podmiotowych, nabiera dla wykonujących je charakteru wartości realizowanych. „Poczucie sprawstwa ma wartość nagradzającą, choć nie dla wszystkich w równym stopniu. Poczucie sprawstwa pełni też funkcję instrumentalną w osiąganiu różnych celów. Dla jednych ludzi jest ważne jako element samooceny, dla innych oznacza możliwość dokonywania zmian w świecie otaczającym”.³⁰ Wynikiem aktyw-

²⁸ B. A. Misztal, B. Misztal: *Rola procesów spontanicznych w przebiegu socjalistycznej urbanizacji*, „Studia Socjologiczne” 1982, nr 3—4.

²⁹ Merton: *Teoria socjologiczna...*, s. 195—220.

³⁰ Głiszczyńska: *Poczucie sprawstwa*, s. 159.

ności spontanicznych aktora jest podniesienie samooceny, przekonanie o własnej wartości oraz krystalizacja poczucia tożsamości indywidualnej i społecznej. Tożsamość odnosi się do świadomości kontynuacji lub pozostawania tym samym w toku zmieniających się okoliczności życia.³¹ Za pośrednictwem autonomicznych działań świadomościowe obrazy zbiorowości, jej struktur oraz własnego uwikłania w nie umożliwiają autoidentyfikację oraz krystalizację poczucia godności jednostki.³²

Perspektywa działań społecznych mocno akcentuje udział aktorów i kreacyjną funkcję ich działań podmiotowych. Jednocześnie ta sprawcza funkcja działań odnosi się w dużej mierze powtórnie do tendencji, dyspozycji oraz motywacji aktora w kierunku wzmocnienia własnej tożsamości i zakresu społecznego jego aktywności podmiotowych. Jednostka musi więc najpierw stać się podmiotem i zarazem przedmiotem dla samej siebie, aby następnie stawać się podmiotem w zewnętrznym wobec niej świecie społecznym. „Ludzkie «ja» nabiera treści w konfrontacji człowieka ze światem. Ta dwustronna relacja jest nie tyle kołem, co spiralą. Samopoznanie, ustalenie ludzkiej tożsamości nie jest aktem jednorazowej identyfikacji (podanie zamkniętej i raz na zawsze ograniczonej treści własnego «ja»), jest ciągle otwartym i niezakończonym procesem”.³³ Dlatego w tej perspektywie mamy do czynienia ze zjawiskiem nieprzechodniości podmiotowości społecznej: ewoluujący obraz siebie i poczucie tożsamości aktora silnie oddziałują na jego aktywny stosunek wobec świata społecznego, na treść i charakter następnych jego działań podmiotowych.

Perspektywa strukturalna badania relacji działań z porządkiem normatywnym akcentuje drugą z wymienionych przez X. Gliszczyńską funkcję poczucia sprawstwa. Jest nią instrumentalne dla podmiotu znaczenie możliwości przeprowadzania zmian w świecie społecznym. Dokonanie modyfikacji w strukturze normatywnej zbiorowości musi być poprzedzone określoną kwalifikacją społeczną. Cenzusem tym jest uzyskanie przez rezultaty działania aprobaty zbiorowości, uogólnienie jej i następnie zaopatrzenie w sankcje społeczne. To nadaje tej regule działania charakter obowiązujący także i innych członków zbiorowości. Obiektywizacja rezultatów działania polega na tym, że dana procedura postępowania staje się jednocześnie obowiązująca dla innych członków zbiorowości, choć siła ich obowiązywania może być różna.

Szansa kształtowania normatywnych reguł życia jest w tej perspektywie widziana jako możliwość strukturalna. Istniejący ład normatywny daje określone możliwości, ale i stwarza własne bariery instytucjonalizacji re-

³¹ Z. Bokszański: *Tożsamość, interakcje, grupa*, Łódź 1989, s. 9—12.

³² M. Marody, K. Nowak: *Wartości a działania*, „Studia Socjologiczne” 1983, nr 4, s. 20.

³³ Bobryk: *Spoleczne podstawy...*, s. 68.

guł zachowań. Podmiotowość społeczna, czyli prawo i zarazem owa podatność struktury na modyfikacje pochodzące ze strony działań, nabiera tym samym w zbiorowości charakteru wartości uznawanej. Takie implikacje strukturalne podmiotowości społecznej ma się na myśli wówczas, kiedy formułuje się tezy o wpływie podmiotowości na uwarstwienie zbiorowości według kryterium poważania społecznego.³⁴ Realny wpływ jednostek lub grup na kształt struktury normatywnej jest wtedy określonym stopniem partycypacji działających w zobiektywizowanej i społecznie określonej wartości, jaką jest wpływ na porządek życia obowiązujący wszystkich.

Badanie relacji działań i struktur z perspektywy struktury społecznej przebiega więc raczej w obrębie określonych całości społecznych, posiadających własny „byt społeczny”, np. terytorialnych, wyznaniowych, zawodowych itp.³⁵ W odniesieniu do tej sfery ich realności analizuje się następnie zobiektywizowane wyniki działań różnych aktorów, rezultaty działań podlegające obiektywizacji społecznej oraz zachodzące procesy instytucjonalizacji. Drugorzędne znaczenie posiadają kwestie świadomościowego organizowania aktywności przez działających, ich poczucie podmiotowości i świadomości dokonywanych zmian strukturalnych. Podmiot w tym wypadku musi być świadomy wprowadzania zmian strukturalnych.

Analiza współzależności działań ze strukturami społecznymi, prowadzona z punktu widzenia struktury normatywnej zbiorowości, wymaga obserwacji o dłuższym horyzoncie czasowym. Przemiany norm społecznych, zamieranie jednych a nabieranie przez inne reguły działania charakteru obowiązującego w zbiorowości jest procesem rozłożonym w czasie. Formowanie się takich „decyzji grupowych” jest bowiem poprzedzone długotrwałymi procesami swoistych negocjacji społecznych: przenikania ich do świadomości mieszkańców, zdobywania aprobaty, formowania się sądów i opinii dotyczących danych spraw jako społecznie ważnych oraz wypracowania określonego zakresu powszechności struktur istotności. Zakres problemów uznawanych w zbiorowości za wspólne warunkuje bowiem zakres ich życia wewnętrznego, podlegającego porządkowaniu instytucjonalnemu.³⁶ Właściwy strukturze normatywnej porządek wewnętrzny sprawia, że każdorazowa zmiana w jego obrębie narusza ten względnie stabilny układ i pociąga za sobą przekształcenia w pozostałych obszarach struktury. Im bardziej zintegrowany jest system normatywny, tym głębiej i szybciej dokonują się owe restrukturyzacje. Niemniej jednak jest to proces trwający w czasie.

³⁴ B. Misztal: *Socjologiczna teoria ruchów społecznych*, „Studia Socjologiczne” 1984, nr 1; S z t o m p k a: *Podmiotowość społeczeństwa*; W ó d z: *Problemy realizacji...*

³⁵ J. S z m a t k a: *Małe struktury społeczne*, Warszawa 1989.

³⁶ B e r g e r, L u c k m a n n: *Społeczne tworzenie...*, s. 120—149.

O zmianie strukturalnej można mówić sensownie tylko wówczas, kiedy ona już się dokona. Charakter obserwowanej rzeczywistości społecznej wymusza w tym wypadku respektowanie czynnika czasu, zawartego w dokonujących się przeobrażeniach strukturalnych.

Wymóg długiego czasu obserwacji nie działa tak obligatoryjnie w przypadku analizy podmiotowości, prowadzonej z punktu widzenia aktorów. Diagnoza stanu podmiotowości społecznej jednostki w określonej dziedzinie życia może być sporządzona na podstawie jednorazowych badań socjologicznych, choć szeroko penetrujących obszar problemowy. Dopiero pytania o ewolucję, kierunki czy mechanizmy przeobrażeń podmiotowości będą wymagać uwzględnienia dynamiki zjawiska, co pociąga za sobą prowadzenie obserwacji przez dłuższy czas. Pomimo że podmiotowość aktora jest procesem świadomego kształtowania przez niego samego siebie i otoczenia, w którym funkcjonuje, to z powodów analitycznych jest uprawnione „zatrzymanie” owego ciągu „stawania się” podmiotem społecznym i pytanie o kształt podmiotowości jednostki w danym czasie lub na danym etapie jej rozwoju podmiotowego.

Socjologiczna diagnoza stanu podmiotowości społecznej jednostek może być podstawą do określenia działań potencjalnych i ich hipotetycznych kierunków. Jeśli bowiem znane są nam stosowane przez aktorów działania, percepcja okoliczności strukturalnych, w jakich one przebiegają, znane są też uznawane przez aktorów za pożądane wzorce ich udziału w ustanawianiu porządku życia społecznego i preferowane przez nich sposoby dochodzenia do owych własnych standardów działań, wówczas jest możliwe określenie przypuszczalnych kolejnych etapów procesu ich upodmiotowienia. Wymienione tu bloki problemowe wskazują na bogactwo wątków i pogłębiony charakter takich studiów. Generalnie należy przyznać, że wiedza socjologiczna o psychospołecznych cechach aktorów i ich działań, zestawiona w kontekście obiektywnie istniejącej struktury normatywnej oraz percypowanego przez podmiot jej obrazu, stwarza szanse na przewidywanie pochodzących ze strony aktorów kierunków modyfikacji relacji działań ze strukturą społeczną.

Przyjęcie orientacji strukturalnej w badaniu podmiotowości daje także pewne szanse na przewidywanie ewentualnych zmian strukturalnych. Ta szansa zdaje się być jednak mniejsza w odniesieniu do polskiej rzeczywistości społecznej aniżeli w krajach o rozwiniętych systemach demokratycznych. Podmiotowość społeczna, czyli dynamika relacji działań i struktury społecznej jest bowiem określona również przez wytworzone warunki organizacyjne. One powodują, że pewne typy działań mogą realizować się w praktyce, inne natomiast nie pasują do tych ram instytucjonalno-organizacyjnych, przez co ich zachodzenie jest utrudnione. Do podstawowych warunków organizacyjnych podmiotowości społecznej według B. Mi-

ształa należą: „1) krystalizacja problemów społecznych do roli doniosłych kwestii światopoglądowych, moralnych, etycznych, politycznych; 2) aktywizacja uwagi i mobilizacja motywacji do działania podstawowych sektorów społeczeństwa (klas społecznych, instytucji politycznych); 3) korporatyzacja systemu władzy, która przedkłada negocjację nad konfrontację; 4) artykulacja kwestii będących przedmiotem dysputy w postaci postulatów, oczekiwań i żądań”.³⁷

W społeczeństwie polskim istnieje stosunkowo silnie rozwinięta motywacja do działań podmiotowych. Działania te przebiegają głównie w sferze starań indywidualnych lub nieformalnych małych grup społecznych.³⁸ Stosunkowo uboga jest natomiast „infrastruktura grupowa”, czyli wachlarz już uformowanych grup społecznych, obrazujących i zarazem wyrażających różnorodne odczuwane problemy i potrzeby społeczne ludzi. Brakuje bowiem takich zinstytucjonalizowanych, a przez to uznawanych za prawomocne społecznie form, poprzez które następowałoby agregowanie aktywności indywidualnych i kanalizowanie ich w akceptowane działania grupowe. Podobnie w strukturze normatywnej brakuje społecznie przyzwolonych reguł artykulacji potrzeb i oczekiwań, zawierających komponentę podmiotową różnorodnych aktorów życia społecznego.³⁹

W Polsce mamy do czynienia z pogłębianiem się występujących dotąd problemów społecznych (np. ekologicznych, zdrowotnych itp.), ale i z powstawaniem szeregu nowych, które stają się istotnymi kwestiami społecznymi (np. bezrobocie). Funkcjonują one jednak na dwóch bardzo odległych od siebie poziomach. W skali jednostkowej są one odczuwane jako niedogodności i dokuczliwość życia, wymagające interwencji. W dziedzinach, które poddają się wpływowi zainteresowanych, te problemy są na miarę ich możliwości i starań eliminowane lub łagodzone. Dzieje się tak w toku codziennych aktywności, głównie o charakterze przystosowawczym. „O ile wspólnota wartości łączy duże grupy osób i daje poczucie aksjologicznego «zakorzenienia», to działania codziennie-przystosowawcze zaspokajają interesy bądź w indywidualnym kontakcie z systemem, bądź poprzez wspólnotę małych grup często o charakterze niejawnych klik i układów”.⁴⁰ Odczuwaniu problemów i barier w ich rozwiązywaniu często towarzyszy

³⁷ Misztal: *Socjologiczna teoria...*, s. 133.

³⁸ J. Koralewicz, E. Wnuk-Lipiński: *Wizje społeczeństwa, zróżnicowań i nierówności w świadomości zbiorowej*, „*Studia Socjologiczne*” 1987, nr 2; i d.: *Obraz społeczeństwa w świadomości zbiorowej*, [w:] E. Wnuk-Lipiński (red.), *Grupy i więzi społeczne w systemie monocentrycznym*, Warszawa 1990.

³⁹ B. Jałowiecki: *Lokalizm a rozwój*, [w:] B. Jałowiecki (red.), *Problemy rozwoju regionalnego i lokalnego*, Warszawa 1988; B. Jałowiecki: *Rozwój lokalny*, Warszawa 1989.

⁴⁰ M. Ziółkowski: *Stosunek jednostek do systemu. Model teoretyczny i próba jego operacjonalizacji*, „*Kultura i Społeczeństwo*” 1987, nr 2, s. 62.

uświadamianie podobieństw doświadczanych sytuacji problemowych innych ludzi. Nie staje się ono jednak płaszczyzną porozumienia, a odczuwane problemy nie przekształcają się w „przedmioty” skupiania ludzi, organizowania się czy podjęcia jakichkolwiek form współdziałania w kierunku rozwiązania doświadczanych uciążliwości.

Z drugiej strony, występuje szereg kwestii, które funkcjonują głównie w wymiarze makrospołecznym. Definiowane są one przez ludzi jako problemy systemowe, ogólnospołeczne, które wprawdzie dotyczą ich bezpośrednio, ale które winny być rozwiązywane przez państwo oraz jego instytucje ulokowane w środowiskach lokalnych. Państwo powinno zająć się ekologią, zdrowiem publicznym, bezpieczeństwem w mieście itp. Te problemy nie znajdują swojego miejsca w rozszerzonej perspektywie myślenia o sobie w kontekście istniejącej struktury społecznej. Nie zostały wytworzone świadomościowe reguły przejścia od problemów o zasięgu makrospołecznym do doświadczanych przez jednostki aspektów tych kwestii społecznych. W związku z tym brakuje dostrzegania działań grupowych jako alternatywnego sposobu regulacji tych problemów. Problemy ekologii, np. w środowiskach lokalnych, nabrały charakteru problemów politycznych oraz ekonomicznych i są pozostawiane w gestii „wielkiej” polityki i państwa. W świadomości mieszkańców nie występują aspekty etyczne czy światopoglądowe tych kwestii, które potencjalnie mogłyby „poruszyć” mieszkańców i dać impuls do działań podmiotowych, wykraczających poza ich kręgi prywatności.

Należy zgodzić się z generalną tezą o możliwości socjologicznych analiz *ex ante* dotyczących podmiotowości społecznej. Szanse na prognozowanie przeobrażeń struktury społecznej stają się realne wraz z identyfikacją kwestii społecznych.⁴¹ One bowiem wyprzedzają w czasie wystąpienie działań podmiotowych jednostek, jak również aktywności zbiorowych w rodzaju działań grupowych lub ruchów społecznych nakierowanych na te problemy. W polskiej rzeczywistości społecznej ta teza jednak nie zawsze znajduje swoje potwierdzenie. Odzwierciedla się ona w realnych działaniach ludzi tylko wówczas, gdy zostaje spełniony warunek wstępny: kiedy owe kwestie społeczne dynamizują i pobudzają mieszkańców do działań podmiotowych indywidualnych lub zbiorowych. Mobilizująca funkcja problemów społecznych występuje wtedy, gdy są one przez ludzi percypowane jako pola ich realnego wpływu regulacyjnego. Muszą im także towarzyszyć przekonania mieszkańców, że od ich działań zależy w istotny sposób rozwiązanie danej kwestii społecznej.

Ten aspekt oddziaływania struktury na aktorów dobitnie podkreślają M. Marody i K. Nowak. Piszą oni, że związek między działaniami a wartościami opiera się o pewną całościową strukturę myślenia i działania spo-

⁴¹ Misztal: *Socjologiczna teoria...*

lecznego, o definicję otaczającej rzeczywistości, własnej tożsamości społecznej oraz własnej roli aktora. Definicje sytuacji powstają na podstawie zdobytego przez jednostkę doświadczenia. Składają się one na potoczną wiedzę ludzi. W konfrontacji z określoną sytuacją ta wiedza aktualizuje się i wyzwala określone aktywności. „Działanie jest efektem dynamiki takiej całości, w której przywiązanie do pewnych wartości odgrywa rolę motywującą i ukierunkowującą aktywność na różne sfery życia społecznego, zaś wybór i podjęcie odpowiedniego działania wynika zarówno z analizy całości sytuacji społecznej aktora, jak i z przyjęcia przez niego pewnych reguł przekładu abstrakcyjnych wartości na konkretne wzory zachowania w danej sytuacji”.⁴²

Szanse analiz *ex ante* są pochodną formujących się w strukturze kwestii społecznych oraz uwikłanych w nie wartości, które pobudzają ludzi do działania ukierunkowanego. Te szanse są także warunkowane przekonaniem działających, odnoszącymi się do konfiguracji strukturalnych, w ramach których pewne działania wydają się sensowne i adekwatne wobec przyjmowanych celów, inne zaś nie są adekwatne. Funkcjonujące w zbiorowościach społecznych zasady przekładu abstrakcyjnych wartości i norm na reguły zachowań społecznych jednostek określają w dużej mierze kierunki przeobrażeń porządku życia zbiorowego. Niektóre z tych sposobów transformacji elementów strukturalnych na poziom działań społecznych, zgodnych z istniejącymi wzorcami działań, będą prowadzić do wzbudzenia aktywności ludzi. Inne sposoby „przekładu” będą sprzyjać występowaniu działań podmiotowych typu kreacyjnego w stosunku do zastanego porządku strukturalnego. W związku z tym istotnym problemem badawczym w obrębie zagadnień podmiotowości społecznej staje się adekwatne rozpoznanie owych reguł transformacji. W efekcie ta wiedza socjologiczna da podstawę do przewidywania kierunków przeobrażeń struktury społecznej.

Funkcjonują dwie orientacje badawcze relacji działań ze strukturami społecznymi, koncentrujące się na odmiennych członach tej współzależności. Prowadzą one do rozpoznania dwóch komplementarnych aspektów zjawiska podmiotowości społecznej. Należy jednak zaznaczyć, że w każdym z tych podejść badana relacja jest umiejscowiona w innej płaszczyźnie i przyjmuje odmienny kontekst społeczny. Perspektywa aktora otwiera szansę rozpoznania podmiotowości adaptacyjnej a także kreacyjnej, określonych na tle „pulsującej” struktury zbiorowości społecznej. Zasadniczym rezultatem poznawczym postępowania badawczego, wywodzącego się z perspektywy strukturalnej, pozostaje podmiotowość kreacyjna. Jest ona rozpoznawana na tle „pulsujących” i kierowanych wobec niej działań społecznych o odmiennych zdolnościach i różnych stopniach kreatywności strukturalnej.

Wyłaniający się we współczesnych teoriach socjologicznych nowy model pojęciowy społeczeństwa godzi trzy typy przeciwieństw: a) między sferą mikrosocjologiczną a makrosocjologiczną, b) obiektywną a subiektywną rzeczywistością społeczną, c) indywidualnym a grupowym poziomem życia społecznego.⁴³ W dużej mierze dokonuje się to za pośrednictwem uczynienia ze współzależności między działaniami a strukturą społeczną zasadniczego problemu teoretycznego nauki. Ta relacja, mająca sama w sobie zmienny i dynamiczny charakter, musi nabrać w pracach badawczych sensu empirycznego. W związku z tym to, co teoretycznie jest uznawane jako nierozzerwalnie związane, empirycznie przedstawia się jako dwie oddzielne płaszczyzny zmiennych socjologicznych. Wprawdzie warunkują się one wzajemnie, ale analitycznie muszą zostać rozdzielone. W postępowaniu badawczym należałoby więc raczej mówić o „względnej” autonomiczności lub „względnej” współzależności zmiennych strukturalnych z cechami aktorów i właściwościami ich działań społecznych. Parametry struktury zbiorowości współokreślają bowiem wraz z cechami osobowościowymi charakter działań, orientowanych przez ludzi na reguły życia zbiorowego. Z drugiej strony, działania aktorów społecznych są wprzęgnięte w istniejące układy strukturalne i w dużej mierze są przez nie określone. Tą drogą aktywności podmiotowe ludzi mogą stabilizować lub kwestionować kształt relacji ich działań z porządkiem życia grupowego. Zmienne socjologiczne, tradycyjnie wiązane ze strukturą społeczną, muszą być odszukane w płaszczyźnie podmiotowych działań aktorów społecznych. Wchodzą one w zakres wolności podmiotu społecznego o d nacisków i przymusu strukturalnego. Istotną komponentą struktury zbiorowości są działania społeczne obarczone określonymi właściwościami podmiotów je realizujących. Zobiektywizowana rzeczywistość społeczna istnieje także na mocy i dzięki działaniom ludzkim. One nadają i uprawomocniają jej sens społeczny. Ten aspekt działań odnosi się do wolności podmiotów społecznych do, a jego fragmentem są możliwości kreacji zasad życia zbiorowego.

⁴² Marody, Nowak: *Wartości a działania*, s. 12.

⁴³ P. Sztompka: *Marxizm a współczesne teorie podmiotowości społecznej*, [w:] W. Kwaśniewicz (red.): *Orientacje teoretyczne we współczesnej socjologii*, Kraków 1990.

SUMMARY

The problems of social subjectivity in sociology focus on the relations between actions and social structure. This interdependence can be conceptualized in two ways. One is the examination of social activities of the people in the context of objectified structural systems. The other procedure starts with the adoption of a defined vision of social structure and transformations that take place in it. This is oriented towards recognizing social actions, the effects of which are recorded modifications of the social structure.

The two investigative approaches towards social subjectivity perform a heuristic function. They permit to determine specific areas of investigation for the problems. They also make possible to formulate hypotheses on the relations between types, directions and social properties of action, and structural features as well as 'sensitivity' of its different segments to modifications. The article presents the essential values and cognitive limitations of the two orientations of investigation.

The two options for investigation of the relation between actions and social structures lead to recognition of two complementary aspects of social subjectivity. The studied relation in either approach is placed on a different plane and assumes a different social context. The actor's perspective opens a chance of recognizing subjectivity of adaptation and of creation against the background of the 'pulsating' social structure of a community. The main cognitive result of investigation stemming from the structural perspective remains creative subjectivity. It is recognizable against the pulsating social actions directed towards it, which are of different abilities and of varying degrees of structural creativity.